

امامزاده

امامزاده اسمائیل علیه السلام

نگاهی پژوهشی و تصویری
به بقاع متبرکه امامزاده های تهران

به کوشش
رضا مختاری

فهرست

۶	پیشگفتار
۸	مقدمه
۲۲	شرح حال حضرت امامزاده سید اسماعیل (ع)
۲۵	جغرافیا
۲۸	بازار سید اسماعیل (ع)
۳۰	عناصر مکان
۳۳	تاریخ
۳۶	بازگاه در گذر تاریخ
۳۸	تولیت و موقوفات
۴۱	زیارت
۴۵	نذرات
۵۱	آستانگردی
۵۲	بیم لکنهی به آستان امامزاده سید اسماعیل (ع)
۵۸	صحن
۶۲	پوشش ورودی
۶۶	ورودی بقعه
۶۸	کندکخانه
۷۹	صنایع
۸۰	منابع

پیشگفتار

ایرانیان از نخستین روزهای ظهور اسلام با آغوشی باز بدین دین حنیف شدند. از همان ابتدا محبت پیامبر اکرم (ص) و خاندان پاکش در قلب مردم این سرزمین جای گرفت و «سادات» به عنوان نوادگان رسول گرامی اسلام در میان مردم این سرزمین جای والا پیدا کردند. به ویژه آن گاه که ذریه‌ای از سلالة ایشان بر خوردار از رشحه‌ای از محبت فضائل و مناقب نبی مکرم اسلام و خاندان پاکش بودند. از جمله این نوادگان رسول خدا (ص) آن گاه بودند که خلفای بنی امیه و بنی عباس جایگاه و نقش اجتماعی آنها را در هدایت و روشنگری افکار عمومی، مُخلِ تداوم حکومت ظالمانه خود می‌دانستند و حضورشان را در میان مردم بر نمی‌تابیدند و به شیوه‌های مختلف در صدد ازار و شکنجه و حتی قتل آنها بر می‌آمدند. هجرت این امامزادگان به مناطق مختلف ایران ذره‌ای از کینه و عداوت امویان و عباسیان نسبت به آنها نمی‌گاست و مزدوران خلفا هر کجا نام و نشانی از آنها می‌یافتند، به سرافشان می‌رفتند و به بدترین شیوه، آنها را به شهادت می‌رساندند. این رفتار خلفا آنها را به خواسته‌هایشان برساند و حتی موجب افزایش علاقه مردم به این خاندان شد. هر چایکی از نوادگان رسول گرامی اسلام سر بر زمین گذاشت، به مرور بارگاهی بر فراز قبرش استوار گشت و نشانی شد برای یادآوری مبارزه با ظلم و محنتی برای زیارت مردم و اظهار ارادت آنها نسبت به خاندان پاک پیامبر اسلام (ص) به ویژه این که

پیامبر صلی الله علیه و آله به اهمیت بزرگداشت و فضیلت زیارت مرقد این بزرگان اشاره داشته است. از رسول مکرم اسلام نقل است که به عی علیه السلام فرموده اند:

«يَا أَيُّهَا الْحَسَنُ إِنَّ لَكَ جَعَلَ قَبْرَكَ وَ قَبْرَ وَلَدِكَ بَقَاعًا مِنْ بَقَاعِ الْجَنَّةِ وَ عَرَصَةً مِنْ عَرَصَاتِهَا وَ إِنَّ اللَّهَ جَعَلَ قُلُوبَ نَجَابَةٍ مِنْ خَلْقِهِ وَ صَفْوَتِهِ مِنْ عِبَادِهِ نَحْرًا لَكُمْ وَ تَحْتَمِلُ الْمَدْلَةَ وَ الْأَذَى فَبِكُمْ فَيَعْتَرُونَ قُبُورَكُمْ وَ يَكْتُمُونَ زِيَارَتَهَا نَحْرًا لِلْجَنَّةِ وَ مَوْدَةً مِنْهُمْ لِرُسُوْنِهِ، أَوَّلُكُمْ بَا عِلِّيَّ الْمُخْصُوصُونَ بِشَفَاعَتِي وَ الْوَارِدُونَ حَوْضِي وَ هُنَّ زَوَارِي غَدَا فِي الْجَنَّةِ» (تهذيب الاحكام، شيخ طوسی، ج ۴، ص ۲۲)

ای ابوالحسن قبر تو و فرزندان در پیشگاه خداوند متعال چون قطعه ای از خاک بهشت و خانه ای از خانه های آن است. به کف خدا دل های بندگان برگزیده و مخلص به سوی شما مشتاق است و در راه زیارت شما سخن را به جان می خرد. قبور شما را آباد می سازند و همواره برای تقرب به خدا و دوستی پیامبرش به زیارت شما می آیند. با عی شفاعت من مخصوص این گروه خواهد بود و آنان بر حوض من وارد خواهند شد و کس که فردا زیارت کنندگان من در بهشت خواهند بود.

بنابر این حضور بقاع متبرکه امامزادگان در جای جای میهن اسلامی نشان از این ارادت و دلچسپی دارد؛ ارادتی که در آفرینش های هنری معماران و در طراحی بناها، مناره ها و صریح و پنهانی هنرمندان در استفاده از انواع هنرهای زیبایی چون کاشی کاری، آینه کاری، خاتم سازی، گچ بری، نقاشی روی چوب و دیوار، طلاکاری، کتیبه نویسی و... جلوه گر است.

بسیاری از زیارت گاه ها، علاوه بر آن که زیارتگاهند، جلوه گاه عشق و محبت به خاندان پیامبر مکرم اسلام^{۱۴۰} و بهانه ای برای تجدید عهد و ابرار عبودیت و فرمان برداری و سرسپردگی نسبت به ذات اقدس باری تعالی هستند. این زیارتگاه ها محلی هستند جهت ابلاغ پیام عدالت خواهی و ظلم ستیزی و این پیام ها را می توان در آیات قرآن و اشعار شعری نظیر مجتسمه کاشانی و زیارت نامه هایی مانند زیارت عاشورا یا مضامینی چون «إِنِّي سَلَمْتُ لِمَنْ سَلَمْتُكُمْ وَ حَرْبُ لَيْتِنِ حَارِكُكُمْ» مشاهده کرد که از یک سو مرثیه بر اهل بیت و یادآور مظلومیت ذریه و آل رسول و از سوی دیگر اعلام موضع در برابر هر نوع رفتار ستمگرانه هستند.

هر چند بسیاری از امامزادگان مدفون در بقاع متبرکه شهر تهران شهرت ملی و حتی جهانی دارند؛ مؤسسه نشر شهر وابسته به سازمان فرهنگی - هنری شهرداری تهران بر آن شد تا در قالب کتاب هایی مستقل و جهت آشنایی بیشتر شهروندان، به معرفی هر یک از این بزرگان و بقاع آنها بپردازد. در اینجا یاد استاد فقید فرهیخته جناب آقای دکتر حسن حبیبی را گرامی می داریم که فکر اولیه این اقدام مرهون ایشان است و قرار بود نگارش مقدمه این مجموعه نیز توسط ایشان صورت گیرد. همچنین از جناب آقای رضا مختاری که گردآوری و تدوین این مجموعه را به عهده گرفتند تشکر و قدردانی می نمایم.

علی اکبر اشعری

مقدمه

کدام محقق است که در پی کنکاش معماری مذهبی و باورهای مردم ایران باشد و بتواند از بررسی بقاع امامزادگان و جایگاه آنان میان مردم این مرز و بوم چشم پوشد؟ مرکزی که ناسیس شدن نشان از تعسف خاطر و اراذل تاریخی مردم ایران به خاندان پیدمیر اسلام^۱ دارد و در آن حامی توان باورهای مردمی، هنر، معماری و عساکر ایرانیان را از ضد کرد. ساخت مقبره برای بزرگان دین، رفتاری شیعی است و بررسی تاریخی بناهای یادبود و آرامگاه‌های به جامانده از گذشته نشان می‌دهد که پس از مسجد پر تعدادترین بناهای مذهبی ایران بناهای آرامگاهی هستند. مهم‌ترین بنای یادبود و زیارتگاهی که از ۳ قرن اول هجری قمری به جامانده، مشهد علی بن موسی الرضا^۲ است. در قرن چهارم و دوران صفوی ال‌بویه و حکومت‌های شیعی محلی، ساخت بقعه بر مزار امامزادگان گسترش یافت و در دوره سلجوقی سست ساخت آرامگاه برای بزرگان چنان رونق گرفت که تعدلا مقبر از صاحب‌بستر شد. در دوره صفویه نیز این سبک تا دم آخر پاف و البته آرامگاه‌های مذهبی اهمیت بیشتری یافتند. دوره قاجار هم گرچه نقطه عطفی در تاریخ ساخت بقاع با آرامگاه نیست اما مرتب با آرای و افزودن آرایه‌های تازه از شاخصه‌های آن است. با این پیشینه تاریخی، باید بقاع امامزادگان را بخشی مهم از ذخایر معنوی و میراث فرهنگی و هنری این سرزمین دانست. شناسایی زیارت‌آیین‌های نذر و مراسم که در این مکان‌ها برگزار می‌شده و می‌شود، همگی نشان از جایگاه امامزادگان در زندگی مردم دارد. اهمیت بهداشت روانی در زندگی امروز بر کسی پوشیده نیست و تأثیر زیارت‌آیین بهداشت روانی را از انکارناپذیر است. فضا و حال و هوای هر امامزاده به گونه‌ای طراحی شده که فضایی را برای زاری باورمند شکل دهد و او به مأمور و در مانگی بنده آورد که شنو است، حافظ اسرار است، مسئولی می‌کند و رافع مشکلات است و مگر نه این است که به زعم روان‌شناسان، هر چه محیط امن تر باشد و کسی که مراجع برای او در دجل می‌کند معتمد تر باشد، فرد بتدریج، که خود بخشی از درمان است، بهتر خواهد گرفت.

از طرفی زیارتگاه‌ها نقش بسزایی در تأسیس و توسعه شهر ها داشته‌اند. علاوه بر شهرهایی چون مشهد که مزار احمد هشتم شیعیان موجب تأسیس و توسعه آن شده، مزار امامزادگان نیز گاهی موجب ایجاد یک شهر - مانند قم - یا بالیدن محله‌ها و توسعه شهر شده است. طبق یک سنت مقبر سازی، در مجموعه‌های آرامگاهی با طراف ثقیل، مسافر خانه، مسجد جامع، کتابخانه، صد خانه، کوشک، گریه، مدرسه، کاروانسرا، بازار و ... نیز ساخته می‌شده است. بقاع امامزادگان در بسیاری از موزه‌ها همسایه بافت تاریخی شهر ها بوده یا همچون هسته مرکزی بافت شهری عمل می‌کرده‌اند.

در باره شهر تهران نیز به راه نیست اگر بگوییم مزار یک امامزاده موجب شد تهران، تهران شود. پژوهشگران بر این باورند که رفت و آمدهای مکرر شاه طهماسب به ری جهت زیارت امامزاده حمزه^۳ که ایشان را جد اعلای خود می‌دانست، باعث شد شاه صفوی به ضرافت توسعه قریه کوچکی تهران می‌افتد، علاوه بر نقش مهم امامزادگان در توسعه محلات و مناطق تهران این نکته که محققان، قدیمی ترین اثر باقی مانده از تهران را کتبه استان امامزاده سید اسماعیل^۴ می‌دانند، حضور کلیدی بقاع امامزادگان را در حیات تاریخی و فرهنگی شهر تهران روشن تر می‌کند.

به رغم وجود این وجوه مختلف و اثرگذار اما می‌توان گفت، اثر پژوهشی و تاریخی چندانی جهت معرفی ایشان وجود ندارد و یکی از محدود اثر ارزشمند در این زمینه، مجموعه کتاب‌های امام‌زادگان تهران است که زیر نظر جناب آقای علی اکبر اشعری و توسط بنیاد ایران‌شناسی منتشر شده است. در جهان امروز، معرفی و آگاهی بخشی عمومی، یک امر اساسی و حیاتی است؛ یک فرهنگ محسوب می‌شود در راستای چنین رسالتی، شایسته است تا به تدوین و تولید مجموعه‌هایی روی آورد که علاوه بر ارائه محتوای علمی، بایر دانش هنری و استفاده از روش‌های بدیع و نو در برقراری ارتباط میان مخاطب و محتوا بکوشد. مجموعه‌ای که بیش‌تر و در دسترس باشد و به گونه‌ای تازه در عرصه گردشگری مذهبی بار و یک فرهنگ و با موضوع امام‌زادگان تولید و منتشر شده است.

در بحث این کتاب از این مجموعه، مخاطب با اهمیت امام‌زاده‌اشنا خواهد شد، آن هم بر اساس مستندات تاریخی، کتبیه و نسخه‌ها. در بخش بعدی موقعیت جغرافیایی بقعه و محللی بررسی می‌شود که بقعه با امام‌زاده در آن قرار گرفته است. پس از آن به سیر گذشت بقعه می‌رسد که اهمیت بسیار داشته و مخاطب از خلال تصاویر تاریخی، سفرنامه‌ها و اسناد موجود با بقعه در گذر زمان و رخسارهای تاریخی مهم آن آشنا خواهد شد. زیارت، عنوان بخش بعدی هر یک از کتب این مجموعه است و همان‌طور که از نامش پیداست، هدف اصلی آن تجسیم مفهوم زیارت است. اطلاعات مربوط به باورهای عمومی درباره امام‌زاده، تئوراته، آیین‌ها، آداب، رسوم و مناسک مربوط به زیارتگاه همراه با توضیحاتی درباره تولید آستان و شیوه‌های مدیریت آن نیز در همین بخش آمده است. آخرین بخش اصلی هر کتاب از این مجموعه، اسنان گردی، نام دارد که در آن عکس‌ها کنار هم نشسته‌اند و متن به‌صورت آمده تا مخاطب با سیر در جای جای آستان، حال و هوای آن را تجربه کند. تصور جامع از اجزای آستان و دریافت نکات تاریخی مربوط به بنا و آرایه‌های آن نیز از اهداف این بخش است. و در انتها نیز مخاطب به همراه عکس‌ها با اسنان و داع می‌کند.

مجموعه کتاب‌های آستان اسماعیل، حاصل کوششی است گروهی که شامل طراحی ساختار محتوایی و هنری، پژوهش‌های تاریخی و میدانی، عکاسی، نگارش و ویرایش، طراحی گرافیک و مدیریت هنری و گرافیک می‌شود. گروه پس از یک دوره چند ماهه بررسی نمونه‌های موفق جهانی و بیش‌تر به تدوین و تألیف مجموعه حاضر مشغول شدند. دیگر نکته‌سازین دگر، عکاسی اختصاصی از بناهای مذهبی برای این مجموعه است که با حاصل سیرها و بارها عکاسی است یا با حاصل سال‌ها حضور در مکانی است که در این میان باید از کوشش و همراهی همه یاران در این مجموعه یاد کنیم به خصوص تلاش‌های محسن ظهیری و علی هاشمی شهرکی.

انتشار این مجموعه بیش از هر چیز آغاز راهی نرفته است که از کسبی کارهای آغازین نیز به دور نیست. امید که این مجموعه تلاطم بیند و منشأیی جهت تولید علمی پژوهشی و در عین حال جذاب و هنرمندانه برای خردکن معنوی و فرهنگی این سرزمین باشد.

رضا مختاری